

Ankica Čakardić

***Kapital i kritika*
**‘komercijalizacijskog
modela’: o Marxovoj
epistemološkoj
revoluciji danas****

SAŽETAK

Premda pisan prije 150 godina, *Kapital* je po mnogočemu aktualna knjiga i istovremeno predstavlja veliki epistemološki iskorak u razvoju kritike ortodoksne političke ekonomije i razumijevanju tranzicije iz feudalističkog u kapitalistički način proizvodnje. To je posebice izraženo u podnaslovu *Kapitala* kao Marxova ukupnog znanstvenog projekta: *kritika političke ekonomije*. Unatoč činjenici da je Marx nebrojeno puta proglašen mrtvim, njegove se analize pojmovnih kategorija političke ekonomije i metodološki predlošci koje razvija teško mogu ignorirati ako postavljamo bitna pitanja o izvorima i načinu funkcioniranja kapitalizma, ali i njegovim eventualnim promjenama. Budući da cilj *Kapitala* nije reduciran tek na prikazivanje političke ekonomije, već razvijanje fundamentalne “kritike” sveukupne dotadašnje ekonomske znanosti, nije neobično da je Marx u svojim teorijskim postupcima eksplicitno inzistirao na “znanstvenoj revoluciji”. Tezu o Marxovoj “epistemološkoj revoluciji” argumentirat ćemo razradom tek dviju tema i to

ABSTRACT

Capital and the Critique of ‘The Commercialization Model’: On Marx’s Epistemological Revolution Today

Although written 150 years ago, *Capital* is to a great degree a contemporary book. It represents both a major epistemological leap in the development of the criticism of the orthodox political economy and understanding of the transition from feudalist to capitalist mode of production. This is particularly expressed in the subtitle of *Capital*, Marx’s comprehensive scientific project: “The Critique of Political Economy”. Despite the fact that Marx has been proclaimed dead on countless occasions, his analysis of conceptual categories of political economy and methodological patterns he develops in his work can hardly be ignored when researching origins of capitalism and its possible alternatives. Considering that the aim of *Capital* is not merely reduced to a presentation of political economy, but to the development of fundamental “critique” of the entire existing economic science, it is expected

spojem dviju posve različitih suvremenih marksističkih tradicija. S jedne strane govorit ćemo o odnosu teorijskog prikaza i historije unutar kritike političke ekonomije, kako je to predložio Michael Heinrich u okviru tradicije “Novog čitanja Marxa” (“Neue Marx-Lektüre”), a druga predstavlja prikaz jednog dijela rasprava o “komercijalizacijskom modelu” kapitalističkog razvoja, kako to predlažu Robert Brenner i Ellen Meiksins Wood u kontekstu tradicije tzv. “političkog marksizma” (“Political Marxism”). Poseban naglasak bit će na potonjoj temi budući da njome ilustriramo suvremenu relevantnost nekolicine specifičnih epistemoloških novina *Kapitala* (i djelomično *Grundrissa*) te ukazujemo na vitalnost recentnijih teorijskih doprinosa kritici transhistorijskih tumačenja kapitalizma koje polaze od Marxovih pionirskih premisa o “takozvanoj prvobitnoj akumulaciji”. ➡➡

that Marx explicitly insisted on “scientific revolution” in his theoretical procedures. The thesis about Marx’s “epistemological revolution” will be elaborated using two topics which incorporate two completely different contemporary Marxist traditions. Essentially, we discuss the relationship between theory and history within the critique of political economy, as proposed by Michael Heinrich under the tradition known as “Neue Marx-Lektüre” and additionally, we introduce one part of the discussion on the “commercialization model” of capitalist development, as suggested by Robert Brenner and Ellen Meiksins Wood in the context of the so-called “Political Marxism” tradition. We analyse the latter subject in a more detail as it illustrates the contemporary relevance of several specific epistemological novelties of *Capital* (and partly *Grundrisse*) and points to the vitality of recent theoretical contributions to the criticisms of transhistorical interpretations of capitalism that derive from Marx’s pioneering premises of the “so-called primitive accumulation”. ➡➡

Uvod

Kapital je jedna od onih iznimnih knjiga koju ćemo teško zaobići ukoliko kanimo povesti ozbiljnu raspravu o kapitalizmu. Mogli bismo to i ovako formulirati: dok kapitalizam predstavlja temeljni društveni odnos, ova knjiga će imati veoma važnu ulogu u njegovim analizama i kritikama. To nikako ne znači da specifična ideološka raspoloženja ne utječu na različite interpretacije sadržaja *Kapitala*. Dovoljno je tek letimice usporediti pristupe koji su uslijedili nakon historijskog pada socijalističke ljevice, preko onih koji su nastali u kontekstu uskih veza partijske politike i marksizma, do pristupa koji nastaju na marginama akademije. Ako pak obratimo pažnju na produkciju tekstova vezanih uz Karla Marxa i marksizam, napisanih od ekonomske krize 2008. godine, kada su rasprave o kapitalizmu, mjerama štednje i državnim *bailoutima* postale sastavni dio svakodnevice, mogli bismo reći da se Marx “vratio”, kako je to u jednom času izjavio *Guardian*.⁰¹ Pored činjenice da je Pikettyjev *Kapital u 21. stoljeću* zauzeo visoko mjesto jedne od najprodavanijih knjiga uopće u periodu od 2008., Marxov *Kapital* postaje predmetom brojnih znanstvenih radova.⁰²

Za razliku od *Komunističkog manifesta* koji ne predstavlja tip iscrpne studije i više djeluje kao esej pun pronicljivosti i pisan u dahu, Marx tek od kraja 1850-ih ekstenzivnije počinje bilježiti svoje teze o političkoj ekonomiji. To je uskoro rezultiralo nizom, doduše nedovršenih, rukopisa koje u konačnici nije ni objavio. Između ostalog, riječ je o “Uvodu” iz 1857. za *Grundrisse (Osnove kritike političke ekonomije)* iz 1857/58. i *Teoriji o višku vrijednosti* iz 1861–1863., kako to zapisuje Heinrich.⁰³ Premda je Marx gotovo do zadnjeg dana i daha razvijao taj projekt, vrlo malo toga uspio je objaviti tijekom svoga života: kao svojevrsni preludij 1859. izlazi *Prilog kritici poli-*

01 Stuart Jeffries 2012, “Why Marxism Is on the Rise Again”.

02 Usp. Elmar Altvater 2012, *Marx neu entdecken*; Fredric Jameson 2011, *Representing Capital: A Reading of Volume One*; David Harvey 2010, *A Companion to Marx's Capital* i D. Harvey 2013, *A Companion to Marx's Capital Volume 2*; Wolfgang Fritz Haug 2013, *Das Kapital lesen—aber Wie? Materialien*; Alex Callinicos 2014, *Deciphering Capital*; uključujući i nešto ranije napisan *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije* Michaela Heinricha 2015 [2004].

03 Heinrich 2004, str. 34.

tičke ekonomije, kratak spis o robi i novcu kojem se više nije vraćao.⁰⁴ Ali zato, 1867. objavljuje prvi tom *Kapitala*, a već 1872. njegovo drugo, izmijenjeno izdanje. Tek je četvrto izdanje ono prema kojem je uređena verzija koju mi danas čitamo. Negdje pred kraj života, Marx je objašnjavao Engelsu kako želi kompletno preraditi *Kapital* i umjesto engleskog primjera kapitalizma upotrijebiti američki.⁰⁵ Dakle, *Kapital* je svojevrstan rad u nastajanju, i upravo ga kao takvog valja čitati. Kako je poznato, drugi i treći tom Friedrich Engels objavljuje tek nakon Marxove smrti, i to 1885. drugi tom, a 1894. treći tom.⁰⁶ Za priređivanje tih izdanja Engels je koristio Marxove bilješke koje su bile starije čak i više od 30 godina. Sva tri toma tijekom vremena su doživjela tolike uređivačke prerade da ih Marx u toj formi nije nikada vidio.

Premda pisan prije 150 godina, *Kapital* je po mnogočemu aktualna knjiga i istovremeno predstavlja veliki epistemološki iskorak u razvoju kritike ortodoksne političke ekonomije i razumijevanju tranzicije iz feudalističkog u kapitalistički način proizvodnje. To je posebice izraženo u podnaslovu *Kapitala* kao Marxova ukupnog znanstvenog projekta: “kritika političke ekonomije”. Unatoč činjenici da je Marx nebrojeno puta proglašen mrtvim, njegove se analize pojmovnih kategorija političke ekonomije i metodološki predlošci koje razvija teško mogu ignorirati ako postavljamo bitna pitanja o izvorima i načinu funkcioniranja kapitalizma, ali i njegovim eventualnim promjenama. Budući da cilj *Kapitala* nije reduciran tek na prikazivanje političke ekonomije, već razvijanje *fundamentalne kritike* sveukupne dotadašnje ekonomske znanosti, nije neobično da je Marx u svojim teorijskim postupcima eksplicitno inzistirao na “znanstvenoj revoluciji”. Tezu o Marxovoj “epistemološkoj revoluciji” argumentirat ćemo razradom tek dviju tema i to spojem dviju posve različitih suvremenih marksističkih tradicija. S jedne strane govorit ćemo o odnosu teorijskog prikaza i historije unutar kritike političke ekonomije, kako je to predložio Michael Heinrich u okviru tradicije “novog čitanja Marxa” (“Neue Marx-Lektüre”), a druga predstavlja prikaz jednog dijela rasprava o

04 Isto.

05 Usp. Ingo Stützle 2017, “Soft Shell, Hard Core: On the 150th Anniversary of the Publication of Karl Marx’s Capital, Vol. 1”, *The Brooklyn Rail: Critical Perspectives on Arts, Politics, and Culture*.

06 Za detaljniji prikaz izdavačke povijesti, vidi: Rolf Hecker 1999, “Die Entstehungs-, Überlieferungs- und Editions-geschichte der ökonomischen Manuskripte und des ‘Kapital’”.

“komercijalizacijskom modelu” kapitalističkog razvoja kako to predlažu Robert Brenner i Ellen Meiksins Wood u kontekstu tradicije tzv. “političkog marksizma” (“Political Marxism”). Poseban naglasak bit će na potonjoj temi budući da njome ilustriramo suvremenu relevantnost nekolicine specifičnih epistemoloških novina *Kapitala* (i djelomično *Grundrissa*) te ukazujemo na vitalnost recentnijih teorijskih doprinosa kritici transhistorijskih tumačenja kapitalizma koje polaze od Marxovih pionirskih premisa o “takozvanoj prvobitnoj akumulaciji”.

1. *Kapital* — Odnos teorije i historije unutar kritike političke ekonomije

Premda je evidentno da je glavni predmet istraživanja Marxova *Kapitala* kapitalistički način proizvodnje, već na prvo koncentriranje čitanje, sugerira Heinrich, postaje jasno da Marx istovremeno u tekstu kombinira dvije metode: apstraktno-teorijsku i historijsku.⁰⁷ Tako ćemo, primjerice, naići na teorijske rasprave o kapitalu, cijenama i novcu, ali i na historijske epizode u kojima Marx iznosi teze o uzrocima raspada feudalizma u Engleskoj i opisuje procese tranzicije na kapitalizam. Da citiramo Heinricha, pitanjem postaje: “Je li dakle u prvom redu riječ o temeljnim crtama *opće povijesti* razvoja kapitalizma, određenoj fazi kapitalizma ili *aspstraktno-teorijskom prikazu načina funkcioniranja* kapitalizma?”⁰⁸ Dodatno pitanje koje u toj raspravi ne možemo zaobići jest: je li ta kritika relevantna tek kako bi nas uputila na problematiziranje neke postojeće manje teorijske sekvence, dakle, kako bi se “kritizirale” tek određene pretpostavke ekonomske znanosti i ponudile neke validnije, ili je riječ o obuhvatnijim kritičko-teorijskim ambicijama. Friedrich Engels sumira upravo taj problem ovako: “U spisu kao što je ovaj [*Kapital*, op.a.] ne može biti govora o nekoj nepovezanoj kritici pojedinih glava iz ekonomije, o odvojenom tretiranju ovih ili onih spornih ekonomskih pitanja. Naprotiv, ovaj spis je od samog početka tako zasnovan da sistemski obuhvaća cjelokupni kompleks ekonomske nauke, da povezano izlaže zakone buržoaske proizvodnje i buržoaske razmjene. Pošto ekonomisti nisu ništa drugo do tumači i apologeti ovih zakona, to je ovo izlaganje ujedno i kritika cjelokupne ekonomske literature.”⁰⁹

⁰⁷ Heinrich 2004, 39–45.

⁰⁸ Heinrich 2004, str. 39.

⁰⁹ Friedrich Engels 1978 [1859], “K. Marx, ‘Prilog kritici političke ekonomije’”, str. 708.

Ako pokušamo usporediti interpretativne obrasce *Kapitala* kod marksističkih klasika, mahom Druge internacionale, imajući u vidu apstraktno-teorijsku i historijsku metodu, veoma brzo nam postaje jasno da su te interpretacije primarno komponirane u historijskom ključu, itekako uzimajući u obzir i Hegelov doprinos u tom polju. Primjerice, Engels na jednom mjestu kaže:

“Kritika ekonomije čak i pošto je metoda dobivena, još se mogla postaviti na dva načina: historijski ili logički. [...] Logički način tretiranja bio je, dakle, jedino na mjestu. A ovaj, u stvari, nije ništa drugo do historijski način [...] Čime počinje ova historija, time mora početi i tok misli, a njegovo dalje kretanje neće biti ništa drugo do odraz historijskog procesa u apstraktnom i teorijski konzekventnom obliku.”¹⁰

I Karl Kautsky sugerira “historizirani” pristup čitanja *Kapitala*. U samom uvodu *Ekonomskog učenja Karla Marxa* Kautsky pozicionira svoju analizu prvog toma *Kapitala* kao “historijskog djela” i ističe da je “vrijednost historijska kategorija”.¹¹ Rosa Luxemburg je, polazeći od *Kapitala*, analizirala imperijalizam kao specifičnu metodu akumulacije tvrdeći da imperijalizam u razvojnom smislu predstavlja zadnju fazu kapitalizma.¹² Drugim riječima, i ona primarno razvija historijsko čitanje *Kapitala*.

Ipak, inzistiranje na “historizirajućoj” interpretaciji, pod koju je svedena i teorijsko-apstraktna, predstavlja reduktivističko čitanje teksta, napose ako i Marxove analize u tom smislu tretiramo kao zastarjele ili primjenjive eventualno na 19. stoljeće. Upravo na toj argumentacijskoj liniji, a za razliku od marksističkih klasika, Heinrich navodi kako je Marx posve svjesno inzistirao i na teorijsko-apstraktnom pristupu svojih istraživanja. Da bi dodatno osnažio tu tvrdnju, Heinrich citira Marxovo određenje predmeta vlastitog rada s kraja trećeg toma *Kapitala* gdje Marx kaže kako je njegova analiza usmjerena na “unutrašnju organizaciju kapitalističkog načina proizvodnje, tako reći njegov

¹⁰ Isto, str. 710.

¹¹ Karl Kautsky [1887/1903], “The Economic Doctrines of Karl Marx”.

¹² Rosa Luxemburg 1955 [1913], *Akumulacija kapitala — Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*. O analizi njezine teorije akumulacije i imperijalizma više sam pisala u A. Čakardić 2018, “From theory of accumulation to social reproduction theory. A case for Luxemburgian feminism”.

idealni presjek”.¹³ Nije stoga neobično da svi “historijski” dijelovi u *Kapitalu* slijede tek nakon teorijske analize izloženih odgovarajućih kategorija, kao što je to primjerice slučaj s epizodom “Takozvane prvobitne akumulacije kapitala”.

Sažeto govoreći, kako u svojoj analizi s pravom predlaže Heinrich, *Kapital* u metodološkom smislu valja razumijevati kao apstraktno-teorijski rad koji u svojoj cjelini uključuje i historijske epizode. Premda Marxov tekst primarno nudi sveobuhvatnu teorijsku analizu kapitalizma (dakle, ne tek neku određenu, manju temu), fokusirajući se na bitna određenja kapitalizma i njegove kategorije, a ne tek njegovu povijest, historijski pasaži u *Kapitalu* nisu nevažni, naprotiv. U određenom smislu oni dopunjavaju, premda ne konstituiraju, teorijski predložak.¹⁴ Da bismo mogli nešto ozbiljnije istraživački zaključiti o socijalno-ekonomskim odnosima u povijesti, potrebno je znati nešto o dovršenoj društvenoj strukturi, moramo konkretnije znati što u povijesti tražimo. No, to nikako ne znači da su prikazi kategorijâ u *Kapitalu* ahistorijski, kako to obično sugerira klasična ili neoklasična ekonomska znanost. Primjerice, u klasičnoj ekonomskoj teoriji, termini poput konkurencije, proizvodnje robe, poduzetničkog duha izražavaju aspekte ljudske prirode, supstancijalno određenje čovjeka. Prema tom shvaćanju, to su ahistorijske konstante, a ne rezultati specifičnih kapitalističkih odnosa koji su se povijesno pojavili i stoga ih se može i prevladati. Kritika tih i sličnih kategorija i njihovih ahistorijskih utemeljenja jedan je od razloga zašto je Marxova kritika cjelokupne ekonomske znanosti i društva i danas toliko aktualna,¹⁵ što ćemo detaljnije prikazati u drugom dijelu rada.

Kapital tumačimo kao jedan od povijesno najvažnijih analitičkih iskoraka u formiranju kritike ortodoksne političke ekonomije, smatramo ga prvim primjerom sustavnog istraživanja o specifičnostima kapitalizma u odnosu na prethodne sustave proizvodnje i reprodukcije. Epistemološku revolucionarnost tog tipa analize možemo učitati u Marxovoj tezi da je svaki historijski način proizvodnje strukturiran posve specifičnim odnosima čiji prikaz pretpostavlja i sasvim specifične kategorije koje odgovaraju upravo tom konkretnom načinu proizvodnje:

¹³ Citirano u Heinrich 2004, str. 40.

¹⁴ Usp. isto, str. 41.

¹⁵ Usp. Stützle 2017.

“[Č]ak [su] i najapstraktnije kategorije, uprkos tome što — baš zbog svoje apstraktnosti — važe za sve epohe, u samoj određenosti ove apstraktnosti isto toliko proizvod historijskih prilika i kako u punoj mjeri važe samo za te prilike i unutar njih.”¹⁶

Drugim riječima, kategorije kojima opisujemo ili objašnjavamo stvarnost historijske su, nikako transhistorijske kategorije. Posve je neosporno da je Marx, primjerice, pojam radne teorije vrijednosti preuzeo od Adama Smitha i Davida Ricarda, ali je posve pogrešno tvrditi da je preuzeo i klasično-ekonomsko značenje tog pojma. Upravo suprotno, Marx zaključuje da su apstraktne kategorije poput “rad”, “rad uopće”, “čisti i jednostavan rad”, dakle, polazne teorijske točke moderne ekonomije postale “praktično istinite tek u modernom građanskom društvu”,¹⁷ a “[g]rađansko društvo je najrazvijenija i najraznolikija historijska organizacija proizvodnje”. Stoga:

“[...] kategorije koje izražavaju njegove odnose, razumijevanje njegove strukture, daju u isto vrijeme uvid u strukturu i odnose proizvodnje svih onih preživjelih društvenih oblika čijim se ruševinama i elementima ono izgradilo, od kojih se u njemu djelimice još povlače nesavladani ostaci, dok su se djelimice puki nagovještaji razvili u izrađena značenja itd. U anatomiji čovjeka, ključ je za anatomiju majmuna. [...] Tako građanska ekonomija daje ključ za antičku itd.”¹⁸

Navedeni iskazi mogu nam poslužiti kao smjernice u ispitivanju problema na kojoj se razini apstrakcije krećemo. Ako polazimo od “dovršene strukture” ili “idealnog presjeka” kapitalističkog načina proizvodnje, kako to Marx predlaže, onda to može značiti da i s teorijskom, a ne tek historijskom analizom dolazimo do kategorija na temelju kojih ispitujemo povijest kapitalizma. Heinrichovim riječima:

“[t]vrđnja da moramo poznavati povijest kako bi se razumjela sadašnjost do određene je mjere opravdana kada govorimo o čisto događajnoj povijesti, ali ona ne vrijedi za strukturnu povijest nekog društva.”¹⁹

16 Karl Marx 1978 [1857], *Uvod u kritiku političke ekonomije (Grundrisse)*, str. 618.

17 Isto.

18 Isto.

19 Heinrich 2004, str. 41.

Marxova je ambicija bila usmjerena na cjelokupnu “kritiku političke ekonomije”, kako smo već istakli, a ne tek na izvođenje jednog novog sustava. *Kapital* je u tom smislu kritika čitave kategorijalne aparature, a ne tek razvijanje određene alternativne “političke ekonomije”. Na jednom mjestu Marx navodi kako u svakoj historijskoj i socijalnoj nauci, pa tako i pri izlaganju ekonomskih kategorija, treba imati na umu da je subjekt “u našem slučaju moderno građansko društvo, dat i u zbilji i u glavi”.²⁰ U tom smislu, kategorije kojima izražavamo određene oblike postojanja često ukazuju na samo neke pojedine i zbiljske strane društva koje istražujemo, dakle, subjekta u pitanju i da ono stoga “ni u naučnom pogledu nipošto ne počinje tamo gdje se o njemu govori kao takvome”.²¹

Premda nas takva kritika metafizike i njenog statičnog tretiranja kategorija s punim pravom vraća na Hegelovu “protočnu” dijalektiku, metodološki shvaćenu upravo kao razvojni princip pojmova, i premda Hegel daje prednost konkretnom u odnosu na apstraktno,²² Marx smatra da je Hegel “pao u iluziju da realno treba shvatiti kao rezultat mišljenja koje se u sebe udubljuje i iz samoga sebe kreće”.²³ Budući da ovdje ne kanimo izvoditi sustavnu komparaciju Marxa i Hegela, otvaramo tek jednu moguću podtemu koja bi se dala izlučiti iz njihova teorijskog odnosa, kako je izvodi Heinrich. S vremena na vrijeme

20 Marx 1978, str. 619.

21 Isto.

22 Veoma je zanimljiva anegdota koja povezuje Heinricha Heinea i Hegela, i iz koje se daje iščitati Hegelova “ocjena” primata konkretnog u odnosu na apstraktno. Heine u *Ispovijedima* piše: “Jedne lijepo nebo-zvjezdane večeri stajali smo jedan pored drugoga uz prozor, i ja, tada dvadesetogodišnjak koji je taman dobro pojeo i popio odličnu kavu, stojim oduševljen zvijezdama koje sam prozvaao prebivalištem blagoslovljenog. Ali, profesor [Hegel, op.a.] promrmlja sebi u bradu: ‘Zvijezde, hm! Hm! Zvijezde su samo svjetlucava guba na nebu!’” Vidi: Heinrich Heine, *Confessions* [1854.] 1987, str. 58. Hegel se prisjeća ove epizode u svojoj *Enciklopediji* i u određenom smislu želi pojasniti otkuda dolazi njegovo cinično raspoloženje i manjak oduševljenja prema svjetlucavom nebu: “Kruže glasine gradom da sam usporedio zvijezde s osipom na organizmu koji se pojavljuje kada koža izbacuje bezbrojne mase crvenih točkica. U stvari, ja ocjenjujem konkretno važnijim od apstraktnog, anomalija koja jedva da se razvija u sluz, važnija je od zvjezdanog domaćina”. Vidi: G.W.F. Hegel, *Hegel’s Philosophy of Nature: Part Two of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*, 2004, dodatak §341, str. 297.

23 Marx 1978, str. 615.

uputno je biti uporan i postaviti ne baš popularno pitanje što zapravo mislimo pod “dijalektikom”. Može li se Marxova apstraktno-teorijska dimenzija kritike političke ekonomije shvatiti u “dijalektičkom” ključu? Što “dijalektičko gledište” podrazumijeva? Što npr. znači tvrdnja da prvi Marxovi poticaji za kritiku političke ekonomije i građanskog društva nose trajni pečat Hegelovog dijalektičkog mišljenja?

Mogli bismo reći da je “dijalektika” zavodljiv pojam, često odgovor na komplicirana pitanja, čak i jedan od onih pojmova kojima pokrivamo svoje odgovore na Marxova pitanja u koje nismo sigurni. Dijalektika, ili dijalektička metoda, dijalektički razvoj, često se koristi kao “marksističko čarobno oružje”, kako to pomalo cinično u jednom poglavlju već spomenute knjige dijagnosticira Heinrich. Zanimljive su i osude nekog mišljenja kao “nedijalektičkog”, premda se veoma rijetko ulaže dodatni trud ne bi li se preciznije pojasnilo što pod “dijalektičkim shvaćanjem” zapravo mislimo. Kao da je riječ o brzopoteznom, samorazumljivom odgovoru. Na tom tragu Heinrichov prijedlog više je nego koristan:

“No u tim se situacijama [kada netko govori o dijalektičkom promatranju, op.a.] ne bi trebalo dati zastrašiti, nego dežurnog sveznadara uvijek iznova nervirati s pitanjem što pod ‘dijalektikom’ zapravo misli i kako to ‘dijalektičko gledište’ zapravo izgleda. Nadmeni govor o ‘dijalektici’ tada se nerijetko vrlo brzo svede na priprostu činjenicu da sve na neki način ovisi o svemu drugom. [...] To je doduše u većini slučajeva točno, ali i dalje ne govori puno.”²⁴

Ako malo detaljnije obratimo pažnju na Marxovu uporabu pojma dijalektike, moglo bi nas iznenaditi da on u *Kapitalu* gotovo uopće ne govori o dijalektici, gotovo nigdje u samom tekstu, tek u predgovoru i pogovoru.²⁵ Ako bismo koliko-toliko pokušali sažeti različite marksističke primjene dijalektike, dominirala bi dva pristupa. Prema Engelsovom razumijevanju, daleko najprisutnijem, dijalektički razvoj se odvija u “proturječjima”, “antagonizmima”, pojavljuje se u obliku “negacije negacije”. Takav proces je za Engelsa važan zakon razvitka prirode, historije i mišljenja, koji se manifestira u “životinjskom i biljnom svijetu, u geologiji, matematici, historiji, filozofiji”.²⁶ Raspravljajući s Dühringom, Engels objašnjava kako “metafizičari” podmeću dijalektici

²⁴ Heinrich 2004, 46.

²⁵ Heinrich 2004, 47.

²⁶ Friedrich Engels 1959 [1877/78], *Anti-Diring*, str. 154.

idealizam i ne razumiju kako se odvija zbiljski proces transformacije “jednog ekstrema u svoju suprotnost”.²⁷ I, konačno, zaključuje Engels: “dijalektika i nije nešto drugo do nauka o opštim zakonima kretanja i razvitka prirode, ljudskog društva i mišljenja.”²⁸

S druge strane, kako naglašava Heinrich, dijalektika se primarno tiče oblika prikaza u kritici političke ekonomije. Premda se Marx na određenim mjestima referira na “dijalektičku metodu” i odaje priznanje Hegelovoj filozofiji dijalektike, bilo bi pogrešno poistovjećivati Marxovu metodu s Hegelovom. Heinrich upozorava da za Marxa metodološki problem strukture prikaza ne podrazumijeva tek pitanje didaktike (gdje je važno prikazati kako se jedna kategorija razvija iz druge, upućujući na njihov unutarnji odnos), već da struktura prikaza i sama posjeduje presudan sadržajni značaj. Za Marxa, kaže Heinrich, “pretpostavka dijalektičkog prikaza nije primjena metode [...], nego kritika kategorija”²⁹ koja je postavljena na temeljima vrlo precizno utvrđene građe na koju se te same kategorije odnose.

Mogli bismo ovu kraću podtemu o dijalektici sažeti na sljedeći način. Premda Marx prigovara Hegelu da je pretjerano “mistificirao” svoju metodu, neosporno je da Marx “primjenjuje” dijalektiku na svoju kritiku političke ekonomije. Razlika je, ponovimo, u tome što za Marxa dijalektički prikaz ne podrazumijeva neku gotovu i definiranu metodu, već kritiku kategorija. Za Marxa bi, recimo to tako, “dijalektički prikaz” trebao uslijediti kao rezultat poznavanja kategorija koje prikazujemo. U didaktičkom smislu, a na tragu Heinrichova zaključka, dijalektika ne može stajati “na početku” nekog istraživačkog procesa o Marxu i temama koje je otvorio, i stoga bi nam se skok na analizu odnosa Marxove i Hegelove dijalektike mogao učiniti kao da zaobilazi previše osnovnih koraka. Neki minimum analitičke strogosti ovdje je neophodan, a od našeg otpočinjanja istraživanja *Kapitala* na temelju metode “od apstraktnoga ka konkretnom” ne možemo očekivati dovoljno jasnoće i razumijevanja kategorija. “Što je [u prikazu] *Kapitala* u stvari ‘dijalektičko’ zapravo je moguće utvrditi samo naknadno”.³⁰

Marxova epistemološka revolucija se upravo sastoji u “kritici”, ili preciznije, razgradnji samorazumljivih kategorija i nazora kojima

²⁷ Isto.

²⁸ Isto, str. 155.

²⁹ Heinrich 2004, 47.

³⁰ Isto.

politička ekonomija duguje svoju prividnu plauzibilnost. Pored kritike postojeće “građanske” znanosti i rastakanja njezina teorijskog polja, Marx se posvećuje i kritici kapitalističkih društvenih odnosa. Premda je naglasak na analizi koja, veoma ugrubo govoreći, zaključuje kako se uvećanje društvenih proizvodnih snaga rada izvodi na račun individualnog radnika, Marx nije ciljao na moralnu kritiku. Drugim riječima, Marxova se analiza ne svodi na argumentaciju o “nepravедnim normama”, već objašnjenjima “destruktivnih” potencijala kapitalizma, njemu duboko imanentnih. Marx, navodi Matthijs Krul, inzistira da se *Kapital* ne razmatra tek kao polemika protiv kapitalizma. Radije, naglasak je na ozbiljnoj i pedantnoj analizi načina na koji kapitalizam funkcionira.³¹ To djelomično objašnjava i razlog zašto su prva tri poglavlja *Kapitala* apstraktno-teorijska: u njima Marx određuje ključnu terminologiju i izlaže kako je kani u tekstu primjenjivati. Možemo reći, *Kapital* nije samo tekst koji opisuje logiku kapitalizma, već pored deskriptivne uloge ima i eksplanatornu: objasniti zašto funkcionira upravo prema toj logici. Pokušajmo to još više razraditi u nastavku, na primjeru kritike komercijalizacijskog modela kapitalističkog razvoja.

2. *Kapital* i kritika “komercijalizacijskog modela”

Na tragu Marxovih analiza iz *Kapitala* (i u određenoj mjeri *Grundrissa*) Robert Brenner svojim člankom “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe” osamdesetih godina 20. stoljeća pokreće debatu o europskoj tranziciji iz feudalističkog u kapitalističko društvo.³² Članak je bio toliko kontroverzan da je debata odmah nazvana “Brennerovom”,³³ a marksistička tradicija koja nastavlja razvijati Brennerov teorijski predložak, centriran u *Kapitalu*, nazvana je “politički marksizam”.³⁴ Ključna teza spomenutog članka strukturi-

31 Matthijs Krul 2017, “Why read ‘Capital’, 150 years later?”

32 Robert Brenner, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, 1985.

33 Vidi: T. H. Aston i C. H. E. Philpin 1985, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. Za noviji pregled debate usp. Spencer Dimmock 2015, *The Origin of Capitalism in England: 1400–1600*. Studija upućuje na ključne Brennerove teze i veoma detaljno polemizira s nekim njihovim kritikama.

34 Termin “politički marksizam” (PM) prvi je upotrijebio Guy Bois. Premda je njegova upotreba pojma više bila u pogrđnom tonu, danas je sintagma

rana je oko kritike deskripcije kapitalizma kao društvene forme koja je tobože nužno determinirana razvojem urbanizacije, demografskim rastom i sve većom prisutnošću trgovine.³⁵ Suprotno tezama koje zapravo slijede klasično-ekonomsku liniju Adama Smitha o ekvilibrijskim “zakonima” ponude i potražnje, Brenner usmjerava svoju analizu na kritiku narativa o kapitalizmu kao automatizmu koji se nužno razvija iz trgovine ili, preciznije, tržišta i odbacuje samorazumljive pretpostavke o tome da je kapitalizam na određeni način oduvijek prisutan u svim društvenim formama. Na tragu Marxovih historijskih pasaža i njegove kritike transhistorijskih pojašnjenja kategorija i fenomena iz *Kapitala*, Brenner svoj obračun sa smithovskom koncepcijom društva gradi preko kritike tzv. “komercijalizacijskog modela” kapitalističkog razvoja. Što taj model predstavlja?

Kapitalizam je, kako se to tumači u klasičnom narativu ekonomske teorije, “nekako oduvijek prisutan”. Ellen Meiksins Wood navodi da su “stari modeli” klasično-ekonomske znanosti izrazito paradoksalni i problematični:

“Razumijevanje historije kapitalizma bitno utječe na razumijevanje kapitalizma samog. Stari modeli [razumijevanja] kapitalističkog razvoja predstavljali su paradoksalnu mješavinu transhistorijskog determinizma i voluntarizma “slobodnog” tržišta, u kojem kapitalističko tržište istovremeno predstavlja nepromjenjiv prirodni zakon i savršenstvo ljudskog izbora i slobode.”³⁶

Osnovne pretpostavke kapitalizma, prema shvaćanju “komercijalizacijskog modela”, leže u dalekoj povijesti i kapitalizmu nužno slijedi trenutak kada će se u cijelosti realizirati u svoju konačnu, zrelu formu. Taj transhistorijski pristup ima za posljedicu čitav niz pojašnjenja kojima je centralna uloga naglašavati “kontinuitet” između kapitalističkih i nekapitalističkih društava, i paralelno negirati historijsku

“politički marksizam” općeprihvaćena. Usp. Guy Bois 1985, “Against the Neo-Malthusian Orthodoxy”, str. 115. Škola PM-a repolitizira marksistički projekt, centrira svoje analize u *Kapitalu* (često se nazivajući i “kapitalo-centrični marksizam”), distancira se od postmarksizma, strukturalizma, i naglašava analitičku važnost uloge klasnih sukoba u društvu. Za iscrpniji pregled PM-a i bibliografije ove škole usp. mrežnu stranicu istraživačke grupe “Politički marksizam”:
<<http://politicalmarxism.wordpress.com>>.

35 Za pregled debate usp. Dimmock 2015.

36 Ellen Meiksins Wood 2002, *The Origin of Capitalism. A Longer View*, str. 34.

specifičnost kapitalizma. Argumentacija se gradi oko priče kako razmjena postoji oduvijek i da kapitalizam ne pretpostavlja ništa novo ili posebno u odnosu na, primjerice, feudalističku trgovinu. Štoviše, kapitalizam se ovdje razumijeva kao ekstenzija prirodnih, neminovnih, vječnih i univerzalnih karakteristika proizvodnih snaga, gotovo kao neizbježna posljedica ljudske prirode i njezinih inklinacija. Kapitalizam je ovdje shvaćen primarno kao razmjena, odnosno komercijalizacija, “potržištenje” društva, već prisutno u feudalizmu, ali i ranijim oblicima društva i njegove trgovine. Tako je npr. pojava klase industrijskih kapitalista shvaćena u kontekstu tehnološkog progresa, kao da se razvila na čistoj liniji kontinuiteta direktno iz rano-moderne buržoazije, ova iz klase srednjevjekovnih građana, a ovi pak iz stare klase rano-babilonskih trgovaca.³⁷

Ako pokušamo sažeti postojeća istraživanja o kapitalizmu i njegovoj povijesti, tada ćemo, kako nas upozorava Meiksins Wood, najčešće nailaziti na “komercijalizacijski model” pojašnjenja ekonomskog razvoja.³⁸ Taj narativ pretpostavlja kako je kapitalizam rezultat specifičnih ljudskih aktivnosti i kako je čovjek tijekom povijesti razvijao njegove imanentne pretpostavke, uklanjao prepreke koje su mu stajale na putu razvoja i konačne realizacije. Prema tom modelu, racionalni pojedinci, usmjereni na vlastiti interes, oduvijek sudjeluju u nekom tipu razmjene i kalkulacije. S razvojem tehnologije, raste i produktivnost koja se posebice veže za fenomen specijalizacije i podjele rada. To u bitnom smislu strukturira ovaj model koji se oslanja na tezu o nužnoj povezanosti razvoja tržišta i tehnologije. Kapitalizam se na tom tragu definira kao “komercijalno društvo” u visokom stupnju razvoja koje je nadmašilo dosadašnje nerazvijene i zastarjele društvene forme i oslobodilo se političkih stega predkapitalističkih društava. Pojašnjenja koja počivaju na ovom modelu zapravo nikada ne uspijevaju odgovoriti na pitanje kada je kapitalizam nastao i zašto. Strogo govoreći, taj model zapravo i nema analitičke instrumente kojima bi bio u stanju objasniti izvore kapitalizma.

Prvi epistemološki iskorak iz klasičnog “komercijalizacijskog modela” i naglasak na eksplanatornoj analizi izvora kapitalizma, kako smo to i na više mjesta spomenuli, izveo je Marx u *Kapitalu*. Stoga, pokušamo li dodatno proširiti tezu o Marxovoj epistemološkoj re-

³⁷ Isto, str. 5.

³⁸ Usp. isto, str. 11–33. Termin ‘komercijalizacijski model’ skovao je Brenner, usp. Brenner 1985, str. 25–30.

voluciji, kako smo je predložili u prvom dijelu rada, tada bismo bez daljega uzeli u obzir njegovu kritiku ahistorijskog “komercijalizacijskog modela” kapitalističkog razvoja. Marxova historijska analiza kapitalizma upozorava nas da su principi razvoja kapitalističke dinamike neujednačeni, ne postoji jedan kataklizmički univerzalni razlog, uključujući i tehnološki determinizam, koji u svojoj čistoj formi nosi sjeme novog društvenog poretka, potpuno spremno da nas oslobodi okova feudalizma ili prijašnjih društvenih odnosa.

Suprotno “komercijalizacijskim” interpretacijama, koje pokušavaju generalizirati pojavu specifične systemske logike kapitalizma kao ekstenzije staro-feudalne razmjene i trgovine, Brenner će u metodološkom smislu kretati od Marxovih teza o tzv. prvobitnoj akumulaciji kapitala, ali će otići i korak dalje. Ključna novina Brennera i političko-marksističke tradicije u odnosu na *Kapital* je preoznačavanje teze o “proizvodnim odnosima” tezom o “društveno-vlasničkim odnosima”. Ono što je Brennerova debata pokušala sugerirati kao relevantno za klasnu analizu tranzicijskih procesa uzduž vertikalne linije (kapitalist-najamni radnik), kako je to Marx naznačio u svojim radovima, jest i uključivanje klasnih odnosa unutar pojedine klase, uzduž horizontalne linije. Valja imati na umu da je, primjerice, pozicija seljačke populacije veoma neujednačena, kreće se od ekspropriiranih do seljaka koji posjeduju zemlju. Iz tog smjera određujemo, nadalje, kakav je pristup sredstvima za proizvodnju, vlastitu reprodukciju i kako se redistribuiraju višak proizvoda.

Brenner u svojim istraživanjima naglašava poziciju direktnih proizvođača koji su se morali podrediti “imperativima” tržišta i prije nego li je nastupio proces “industrializacije”. U tom smislu ne možemo jednostavno zaključiti da je “buržoazijacija” industrijske klase nužno rezultat kapitalističkih procesa odvajanja radnika od sredstava za proizvodnju, već da se kapitalizam pojavljuje i prije “buržoaske revolucije” i da ga iznosi i bolje stojeća seljačka klasa. Skraćeno govoreći, kako to sugerira “politički marksizam” na primjeru Engleske 16. stoljeća: tamo gdje ima kapitalizma, nije nužno da ima i buržoazije. Svoju analizu Brenner je usmjerio na novonastala pravila reprodukcije u Engleskoj 15. i 16. stoljeća kako bi naglasio važnost povećanja proizvodne vrijednosti i metoda koje su omogućavale takvo “unaprijeđenje” vrijednosti zemlje (*improvement*).³⁹ Otuda je nadalje izveo zaključak kako su upra-

³⁹ O problemu “povećanja vrijednosti zemlje” u Engleskoj u 15. i 16. stoljeću više sam pisala u A. Čakardić 2017, “Radna teorija vrijednosti

vo te tehnike unaprijeđenja uvjetovala promjene u društveno-vlasničkim odnosima, tj. klasnih odnosa između posjednika/vlastele i seljaka. Meiksins Wood parafrazira Brennerovu dedukciju tvrdeći kako je “sistemski impuls za revolucioniranjem proizvodnih snaga prije svega posljedica, a ne uzrok” industrijalizacije.⁴⁰

Svojom kritikom dominantnih ekonomskih teorija Brenner je izveo analizu kapitalističke tranzicije inzistirajući da se ona uvijek odvija uz pojavu istih društvenih faktora u različitim geo-historijskim kontekstima. Ti faktori podrazumijevaju u prvom redu efekte specifične klasne strukture i dugoročnog razvoja produktivnih snaga i ekonomskog rasta. Njegova je polazišna točka Engleska, kao prva kapitalistička zemlja. Činjenicu da upravo ovdje lociramo historijsku pojavu kapitalizma, Brenner tumači preko engleske klasne konfiguracije društveno-vlasničkih odnosa koji uvjetuju pojavu drugih, nikako manje važnih faktora kapitalističkog razvoja poput demografskih promjena i ekspanzije trgovine. Jedino, treba uvijek imati na umu da se promjena nije dogodila iz obrnutog smjera, polazeći od demografskog rasta prema klasnoj strukturi; polazište su društveno-vlasnički odnosi, tvrdi Brenner.

U Engleskoj u srednjem vijeku odnosi vlasništva izgledaju otprilike ovako. Iznimno veliki dio zemlje u vlasništvu vlastele održavaju i obrađuju zakupci (*tenants*). Faktor koji će posebno utjecati na taj odnos u Engleskoj upravo su nestabilne cijene zakupa, tj. nefiksirane rente. Dakle, iznose renti ne definira zakon, oni su u kontekstu deregulacije veoma fleksibilni i primarno “situacijski” određeni stanjem na tržištu. U takvoj kapitalističko-rentijerskoj atmosferi nastaju veoma specifični uvjeti reprodukcije koji su određeni izrazito kompetitivnim društvenim odnosima koji nikako ne odgovaraju ideji tržišta kao “prilike”, već sile, nužnosti, egzistencijalne potrebe. Ako ovaj fenomen razmatramo u kontekstu klasne strukture engleskog društva, odmah uočavamo da se seljačka klasa morala podrediti imperativima tržišta i da to nije činila jer je u tržištu vidjela “prilike” za napredovanjem. Seljacima zapravo ne odgovara deregulacija cijena renti, njima se više isplati ostati “u direktnom posjedu svojih uvjeta egzistencije, zaštićeni od kompetitivnosti i tržišnih prisila, čak i ako su se angažirali na tržištu”.⁴¹

u temeljima agrarnog kapitalizma: Socijalno-historijsko tumačenje Lockeove teorije vlasništva”, str. 230–254.

⁴⁰ Meiksins Wood 2002, str. 66.

⁴¹ Meiksins Wood 2002, str. 53.

Ako načas razmotrimo položaj engleske vlastele, vidjet ćemo kako je i njezina pozicija uvjetovana rastom produktivnosti. Riječ je o tome da, iako je vlastela glavni posjednik i evidentno ima jaku ekonomsku moć, ona nije morala u svojim tehnikama aproprijacije viška vrijednosti uključivati silu, odnosno izvanjsko-ekonomsku snagu. Kada to kažemo, na tragu Brennera ili Meiksins Wood, onda svakako imamo u vidu razliku između engleske vladajuće klase i francuske koja je itekako u svojim strategijama aproprijacije viška primarno dolazila političko-pravnim putem ili silom. Ova se jedinstvenost engleskog slučaja ponajviše očituje upravo u navedenoj razlici, gdje se engleski agrarni kapitalizam razvijao zahvaljujući rastu produktivnosti zakupaca, o kojoj je vlastela itekako ovisila. Time se, prema Brenneru, odnosi među klasama odvijaju pod posebnim uvjetima reprodukcije.

Budući da za Brennera klasna struktura feudalizma ili feudalni socijalno-posjednički odnosi nisu isključivo konstituirani kmetskim društvenim odnosima, valja imati na umu i nešto širu sliku alokacije feudalističkih posjeda i klasne moći. Za Brennera je kontinuitet relativno stabilne feudalne moći odigrao bitnu ulogu u razvoju engleskog kapitalizma. U prvoj polovini 15. stoljeća, tvrdi Brenner, kmetstvo je u velikoj mjeri nestalo:

“Upravo je nemogućnost bilo da seljake vrati na kmetski položaj ili da se preusmjeri prema apsolutizmu (kao u slučaju Francuske), dugoročno prisililo englesku vlastelu da traži nove načine kako bi izašla iz prihodovne krize. S propašću njezine vlastite samo-discipline i samo-organizacije pod pritiskom kasnijih srednjovjekovnih kriza feudalnih carina, engleska vladajuća klasa bila je prisiljena, na neko vrijeme, okrenuti instrumente političke akumulacije prema sebi. Ali rezultat igre nulte sume među vladajućom klasom, u kontekstu sveopćeg pada prihoda vladajuće klase, nije moglo predstavljati stabilno rješenje. U nedostatku mogućnosti da seljaštvu ponovno uvede neki sistem izvanekonomskog nameta, vlastela je bila prisiljena iskoristiti svoje preostale feudalne moći što je u konačnici označavalo kapitalistički razvoj. Njihova kontinuirana kontrola zemlje — održavanje velikih zemljišnih posjeda, kao i njihova sposobnost da sprečavaju svoje stalne zakupce u postizanju punih vlasničkih prava i da im u konačnici ne povjere status ovlaštenika prava na zakup (*leaseholders*) — pokazala se njihovim glavnim adutom. Njihova kontrola zemljišnih posjeda predstavljala je, prije svega, izraz

njihove feudalne moći, naslijeđenu poziciju vlastele koja je uspostavljena i održavana tijekom čitavog srednjeg vijeka na temeljima njihove oprezne samo-centralizacije.”⁴²

Fokusirajući se na kmetstvo Brenner tvrdi nešto od iznimne važnosti za cjelokupno razumijevanje pojave kapitalizma i predlaže razloge za tumačenje nastanka feudalnih kriza. Naime, o stvarnom dokidanju ili propasti kmetstva može se govoriti tek u onom času kada su se prava i ovlasti vlastele u procesima kontrole seljaštva u cijelosti okončala. To, dakako, nije značilo da nisu postojali političko-ekonomski načini kako da se kmetstvo ponovno restaurira. Naglasimo i ovo: čak i kada propast kmetstva za sobom vuče i feudalizam, to nije nužno podrazumijevalo i njegovo konačno ukidanje. Za Brennera je tranzicija iz feudalizma u kapitalizam podrazumijevala

“kolaps ili slom izvlačenja viška do kojeg je vlastela dolazila sredstvima izvanekonomske prinude kao tek jedne strane dvostranog razvoja klasnih odnosa, dok je druga strana podrazumijevala ukidanje seljačkih posjeda ili odvajanje direktnih proizvođača od njihovih sredstava za život.”⁴³

Uloga slobodnih seljaka (*yeomen*) za ovu raspravu jednako je važna. Operativni princip Brennerove analize je, kako smo to ranije apostrofirali, prije svega uloga tržišne prisile, nikako onoga što se obično u ortodoksnom ekonomskom ključu smatra tržišnim “šansama”. Ako je u klasnoj analizi ove rasprave u fokusu sitni zemljoposjednik-farmer ili sitni proizvođač neke robe, treba imati u vidu da se oni ne nalaze u nekom idealnom socijalno-ekonomskom prostoru koji im nudi sve prilike za napredovanjem ili nametanjem na tržištu. Upravo suprotno, riječ je o iznimno uvjetovanoj situaciji u kojoj je odnos kompeticije ili, preciznije, imperativ aktivnog nadmetanja na tržištu jedan od primarnih pokretača društva prema agrarnom kapitalizmu. Slobodni seljaci su zapravo imali ulogu tipičnog kapitalističkog zakupca koji je bio pod stalnim pritiscima kompetitivnog tržišta i koje se uskoro nametnulo kao jedini način ekonomskog opstanka. Na taj su način vlastelini i zakupci snažno ovisili jedni o drugima ili, konkretnije, o dinamici tržišta i svojem uspjehu u njegovim zadanim agrarno-ka-

⁴² Robert Brenner 1985, “The Agrarian Roots of European Capitalism”, str. 293.

⁴³ Isto, str. 214–215.

pitalističkim pravilima igre. S jedne strane vlastelini ovise o profitu zakupaca, dok zakupci ovise o najmu.

Meiksins Wood ovu raspravu dopunjuje tezom da zakupci u srednjovjekovnoj Engleskoj nisu bili tek sitni proizvođači koji će najednom “izrasti” u kapitaliste. Stvar je ipak nešto složenija:

“Njegova [zakupčeva, op. a.] specifična veza sa sredstvima proizvodnje, uvjeti u kojima je imao pristup zemlji, u određenom smislu njega čine kapitalistom *otpočetka*.”⁴⁴

To znači da zakupac nije nekim čudom došao u situaciju kada je konačno bio u stanju aprocipirati višak za sebe ili je imao pristup da se u ekonomskom smislu razvija, ili je imao najamne radnike koji za njega rade. Prije se radi o tome da su “njegovi odnosi prema sredstvima vlastite samo-reprodukcije kojima je od samoga početka podređen, uključujući i sve najamne radnike koje je eventualno zaposlio, usmjereni tržišnim imperativima.”⁴⁵

Razlog zašto Brennera smatramo ključnom referencom u kontekstu alternativa dominantnim teorijsko-historijskim komercijalizacijskim narativima vidimo u njegovom naglasku na razumijevanju tranzicije kao rezultata društvenih “imperativa”. Ta se historijska promjena odvila zahvaljujući čistim ekonomskim pritiscima kompetitivne dinamike tržišta, kao i tehnikama direktne prisile zemljoposjednika koji imaju ogromnog ekonomskog interesa u što većim zakupima. Tu je pojava “masovnog proletarijata *kraj*, a ne početak, tog procesa”.⁴⁶ Za Brennera je logika tržišta kao prisile i imperativa “uzrok, a ne posljedica proletarizacije.”⁴⁷

Čini se da je Brenner otišao korak dalje od Marxova *Kapitala*. Ako bismo pokušali detaljnije otvoriti tematsku sekciju koja se bavi Marxovom analizom tranzicije iz feudalizma u kapitalizam, taj bi se zadatak već na početku zakomplicirao činjenicom da sam Marx u svojim radovima ne razvija jednu liniju argumentacije. Štoviše, one u određenom smislu nisu ni podudarne.⁴⁸ U *Njemačkoj ideologiji* i *Ko-*

⁴⁴ Meiksins Wood 2002, str. 54.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, str. 60.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Za detaljniju analizu problema usp. George Comninel 1987, *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge* i Robert Brenner 1989, “Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism”.

munističkom manifestu Marx pretpostavlja postojanje kapitalizma već u feudalizmu. Rasprave o izvorima kapitalizma nema, oni su nekako prešutno pretpostavljeni. *Grundrisse* i *Kapital* radovi su u kojima će Marx predložiti drugačiju perspektivu i gdje prekida sa “starom paradigmom”, i to, kako smo već naglasili, upravo u potpoglavlju prvog toma *Kapitala* o “takozvanoj prvobitnoj akumulaciji”.

Klasični komercijalizacijski model Adama Smitha počiva na tezi da je temeljni uzrok pojave kapitalističkog društva proces akumulacije kapitala koji je omogućio gomilanje bogatstva sposobnih i “poduzetnih” pojedinaca. Ovaj proces, u sumarnoj varijanti, tek predstavlja priču o “historiji” materijalnog bogaćenja i potom stvorenih investicijskih prilika. U kontekstu komercijalizacijskog modela izvori kapitalizma se tumače kao rezultat akumulacije “kapitala”, a razumijevanje pojave “komercijalnog društva” poprima deskripciju tipičnu za “kvantitativni” model interpretacije — priča o tome kako se razvila trgovina i akumuliralo bogatstvo. Ovdje gotovo da nema govora o “kvalitativnoj” promjeni koja bi nam mogla objasniti tranziciju feudalizma u kapitalizam kao prelaska iz jednog društvenog odnosa na drugi.

Svojom kritikom “takozvane prvobitne akumulacije kapitala” Marx će zadati snažan udarac ortodoksnoj političkoj ekonomiji i oštro se distancirati od komercijalizacijskog modela. Njegova revolucionarna eksplikacija da bogatstvo po sebi ne znači samorazumljivo tek “kapital” i da kapital bitno podrazumijeva specifičan društveni odnos, poslužit će kao osnovna građa za razvijanje marksističkih analiza o tranziciji iz feudalizma u kapitalizam. Meiksins Wood naglašava da će ova ključna Marxova teza biti ulazna diskursna točka za kritiku klasično-ekonomskog narativa o akumulaciji kapitala kao ishodištu kapitalizma.⁴⁹ Unatoč činjenici da je akumulacija kapitala bila nužni uvjet kapitalizma, daleko od toga da je bila dovoljan ili jedini uvjet. Ono što je omogućilo tranziciju u kapitalistički način proizvodnje, odnosno transformaciju bogatstva u “kapital”, bila je promjena društveno-vlasničkih odnosa. Društveno-vlasnički odnosi su definirali dinamiku pojave i zakone kretanja kapitalizma, nikako obrnuto. Što to konkretno znači za Marxa?

Marx je izvornu transformaciju društveno-vlasničkih odnosa locirao u Engleskoj, a ključni kotač promjene opisao eksproprijacijom zemlje. Uslijed novonastalih agrarnih odnosa, vlastelini počinju značajno zarađivati od renti koje preuzimaju direktno od dobrostojećih

⁴⁹ Meiksins Wood 2002, str. 36.

kapitalista-zakupaca, za razliku od malih proizvođača koji nisu u stanju podnijeti rente pa ih se razvlašćuje i, konačno, postaju jeftina radna snaga. Meiksins Wood ističe da Marx ovako kontekstualiziran proces akumulacije naziva “stvarnom” prvobitnom akumulacijom, a to zato jer je oštro pomakao fokus s klasično-ekonomske mitologije voluntarizma i poduzetništva te je naglasak stavio na historijsku ulogu društveno-vlasničkih odnosa u generiranju novih ekonomskih imperativa i sistemskog ulaganja u pospješene radne produktivnosti.⁵⁰ Upravo u tome treba tražiti izvore kapitalizma i tumačiti specifičnost njegove logike. I, da stvar bude čim jasnija, epistemološke novine koje Marx u analizama ovih tema predlaže i razvija, društveno-humanistička teorija do tada nije poznavala.

Ako prihvatimo Marxovu argumentaciju koja slijedi iz historijske analize kapitalizma, time smo istovremeno učinili dva veoma važna koraka, naznačili dva smjera u kojem jedan uvijek upućuje na drugi. S jedne strane pripremamo teren za analizu “uzroka” pojave kapitalizma i njegovih historijskih uvjeta, čime jasnije uviđamo da kapitalizam nije transhistorijski fenomen već ima svoj izvore i početke. No, s druge strane, ulog je još veći onda kada shvatimo da samim time što lociramo kapitalističke početke, možemo zamisliti i njegov kraj. Meiksins Wood nam to ovako poručuje:

“Kapitalizam nije nastao kao proizvod nekog neizbježnog prirodnog procesa, a još manje predstavlja kraj povijesti”.⁵¹

U određenom smislu Brenner, ali i čitava “političko-marksistička” tradicija, kritikom komercijalizacijskog modela nastavlja razvijati epistemološku liniju naznačenu u prvom tomu *Kapitala*, i to u prvom redu kritiku ortodoksno-ekonomskih analiza povijesti društva i trgovine, njihovog transhistorijskog metodološkog obrasca i ontologije, odnosno specifičnog diskursa o ljudskoj prirodnosti koji otuda slijedi. Skraćeno govoreći, suvremenom kritikom komercijalizacijskog modela, dakle i nakon 150 godina otkada je *Kapital* objavljen, ilustriramo izrazito vitalnu primjenu njegova radikalno-epistemološkog iskoračka — i na apstraktno-teorijskoj i historijskoj liniji — te ukazujemo na činjenicu da *Kapital* ni na koji način nije zastario ili neupotrebljiv, upravo suprotno.

⁵⁰ Isto, str. 37.

⁵¹ Isto.

Da pokušamo ovaj rad zaključiti parafrazirajući Ellen Meiksins Wood: živimo u vrijeme kada je kapitalizam “konačno” postao univerzalni sistem koji više nema korektivnih mehanizama izvan svoje vlastite logike, dakle, u specijalnom smislu hrani se isključivo sobom.⁵² Univerzalan, ne samo u smislu da je globalan ili da svaki ekonomski akter operira prema kapitalističkoj logici, bilo da je riječ o centru ili periferiji, već i u smislu da je njegova logika akumulacije, komodifikacije i kompeticije postala temeljni način organizacije ljudskog života i prirode. Polazeći od te premise, i posve skromno govoreći, čini se da Marxov *Kapital* i njegova epistemologija predstavljaju i više nego aktualni efektivni predložak eksplanatorne analize systemske logike kapitalizma. Kada uz epistemologiju *Kapitala* stavljamo tako jak predznak poput “revolucionarna” ili “radikalna”, tada ne smjeramo “samo” na političke zaključke koje nam taj tekst dopušta, već na “najradikalniju” kritiku ekonomije i društva, na način na koji analiziramo znanstveno polje teorije ekonomije i razbijamo njezine temelje. Tu se ne radi tek o kritici specifičnih korozivnih i destruktivnih elemenata ekonomije, već o Marxovoj ambicioznijoj, dakle revolucionarnoj tezi da je taj destruktivni element upravo ekonomija sama. ■

⁵² Ellen Meiksins Wood, “Back to Marx”, 1997.

Literatura

- Aston, T.H. i Philpin, C.H.E. 1985, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Altvater, Elmar 2012, *Marx neu entdecken*, VSA Verlag, Hamburg.
- Bois, Guy 1985, "Against the Neo-Malthusian Orthodoxy", u: T. H. Aston i C. H. E. Philpin.
- Brenner, Robert 1985, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", u: T.H. Aston i C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Brenner, Robert 1989, "Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism", u: A. L. Beier, David Cannadine i James M. Rosenheim (ur.), *The First Modern Society*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Brenner, Robert 1985, "The Agrarian Roots of European Capitalism", u: T.H. Aston i C.H.E. Philpin.
- Callinicos, Alex 2014, *Deciphering Capital*, Bookmarks, London.
- Comninel, George 1987, *Rethinking the French Revolution: Marxism and the Revisionist Challenge*, Verso, London.
- Čakardić, Ankica 2018, "From theory of accumulation to social reproduction theory. A case for Luxemburgian feminism", *Historical materialism*, 25(2018), 2, 29–57.
- Čakardić, Ankica 2017, "Radna teorija vrijednosti u temeljima agrarnog kapitalizma: Socijalno-historijsko tumačenje Lockeove teorije vlasništva", u: *Inačice materijalizma*, ur. B. Mikulić i M. Žitko, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2017, str. 230–254.
- Dimmock, Spencer 2015, *The Origin of Capitalism in England: 1400–1600*, Haymarket Books, Chicago.
- Elbe, Ingo 2010, *Marx im Westen. Die neue Marx-Lektüre in der Bundesrepublik seit 1965*, Akademie Verlag, Berlin.
- Engels, Friedrich 1959 [1877/78], *Anti-Diring*, Kultura, Beograd.
- Engels, Friedrich 1978 [1859], "K. Marx, 'Prilog kritici političke ekonomije'", u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb.
- Harvey, David 2010, *A Companion to Marx's Capital*, Verso, London.
- Harvey, David 2013, *A Companion to Marx's Capital Volume 2*, Verso, London.
- Haug, Wolfgang Fritz 2013, *Das Kapital lesen—aber Wie? Materialien*, Argument-Verlag/Ariadne, Hamburg.
- Hecker, Rolf 1999, "Die Entstehungs-, Überlieferungs- und Editions-geschichte der ökonomischen Manuskripte und des 'Kapital'", u: Elmar Altvater i dr., *Kapital.doc*, Münster.

- Hegel, G.W.F. 2004, *Hegel's Philosophy of Nature: Part Two of the Encyclopaedia of the Philosophical Sciences*, Clarendon Press, Oxford.
- Heine, Heinrich 1987, "Confessions" [1854], u: Robert C. Solomon, *From Hegel to Existentialism*, Oxford University Press, Oxford.
- Heinrich, Michael 2015 [2004], *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*, CRS, Zagreb.
- Jameson, Fredric 2011, *Representing Capital: A Reading of Volume One*, Verso, London.
- Jeffries, Stuart 2012, "Why Marxism Is on the Rise Again", *Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2012/jul/04/the-return-of-marxism>, 4. svibnja 2012.
- Kautsky, Karl [1887/1903], "The Economic Doctrines of Karl Marx", *Marxist Internet Archive*, <https://www.marxists.org/archive/kautsky/1903/economic/cho1.htm>.
- Krul, Matthijs 2017, "Why read 'Capital', 150 years later?", *New Socialist: Robust Intellectual Discussion and Intransigent Rabble Rousing*, <https://newsocialist.org.uk/why-read-capital/>. 11. listopada 2017.
- Luxemburg, Rosa 1955 [1913], *Akumulacija kapitala — Prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*, Kultura, Beograd.
- Marx, Karl 1978 [1857/58], *Uvod u kritiku političke ekonomije (Grundrisse)*, u: *Glavni radovi Marxa i Engelsa*, Stvarnost, Zagreb.
- Marx, Karl 1947 [1867], *Kapital. Kritika političke ekonomije I*, Kultura, Zagreb.
- Meiksins Wood, Ellen 1997, "Back to Marx", *Monthly Review*, <https://monthlyreview.org/1997/06/01/back-to-marx/>, 1. lipanj 1997.
- Meiksins Wood, Ellen 2002, *The Origin of Capitalism. A Longer View*, Verso, London 2002.
- Political Marxism*, mrežna stranica istraživačke grupe, dostupno na URL adresi: <http://politicalmarxism.wordpress.com>.
- Stützle, Ingo 2017, "Soft Shell, Hard Core: On the 150th Anniversary of the Publication of Karl Marx's Capital, Vol. 1", *The Brooklyn Rail: Critical Perspectives on Arts, Politics, and Culture*, <https://brooklynrail.org/2017/10/field-notes/SoftShell-HardCore-On-the-150th-Anniversary-of-the-Publication-of-Karl-Marxs-Capital-Vol-1>, 5. listopada 2017.